

Ekonomska kultura i konkurentnost

Ideja rada:

U radu nastojim da ukažem na mikroekonomiju prosperiteta u jednoj zemlji. Zapravo stavovi, vrijednosti i vjerovanja, jednim imenom nazvani "kultura" imaju uticaja na prosperitet, razvoj i konkurentnost. Ja bih se, doduše zadržao na jednom manjem području- ulogom onoga što bi se moglo nazvati ekonomskom kulturom u ekonomskom progresu. Pri tome bih pošao od Porterovog shvatanja ekonomske kulture "kao vjerovanja, stavova i vrijednosti koji se odražavaju na privredne aktivnosti pojedinca, organizacije i drugih institucija."

Ovogodišnji Miločerski forum je posvećen konkurentnosti i EU. Obzirom da Srbija i Crna Gora sve više ističu potrebu povećavanja konkurentnosti i ulaska u EU, čini mi se uputnim da ukažem i na rizične strane nekritičkog prihvatanja koncepta konkurentnosti. Zapravo postoje različiti koncepti konkurentnosti. Ja bih prisutnom protekcionističkom konceptu suprostavio koncept konkurentnosti u čijoj osnovi je produktivnost, odnosno paradigma produktivnosti. Možda malo bliže protekcionistički koncept konkurentnosti se oslanja više na državu i mjere ekonomske politike, na makroekonomiju, dok je koncept konkurentnosti u čijoj osnovi je produktivnost, više vezan za pojedinca, preduzetnika, preduzeće i tržište. Vrlo je važno da se prethodno jasno rasčisti koji koncept je u fokusu, jer koncept se može realizovati kroz određene mjere, a mjere koje se predlažu su najčešće nekonzistentan konceptualni skup, mix konceptata. Pitanje koje se raspravlja u radu je koji koncept konkurentnosti prihvatiti imajući u vidu s jedne strane sve jaču globalnu konkurenciju, a sa druge strane kulturne faktore i kulturu našeg područja.

1. Konkurentnost- šta je suština?

Riječ konkurentnost asocira na sposobnost da se učestvuje u nekom takmičenju, natjecanju, odnosno u ekonomiji to je sposobnost da se bude efikasan u konkurenciji. Da li to znači da je u osnovi konkurencije borba sa drugim, da je u njenoj osnovi želja da se drugi (konkurent) uništi? Da li je ta borba nezavisna od morala i etike, odnosno da li cilj da budeš bolji od drugoga opravdava upotrebu svih sredstava? Kako na konkurenciju posmatraju i kako je shvataju druge kulture?

Nekoliko gore postavljenih pitanja i iznesene tvrdnje ukazuju da riječ konkurentnost i nije jednoznačno određena. Da postoje i različita konceptualna shvatanja konkurentnosti. Ja ne smatram da je konkurentnost skup mjera, akcija i sl. već to je prije svega filozofija, odnosno skup stavova, vjerovanja, shvatanja koje posjeduju pojedinci i grupe u jednom društvu, pa tek onda mjera i akcija.

U tom smislu smatram da je važno prihvatiti neka polazišta:

1. Konkurencija nije borba sa drugim i protiv drugih. To je borba svakog pojedinca sa samim sobom. To je težnja svakog pojedinca da danas bude bolji nego juče, a sutra da bude bolji nego što je danas. Ovakav prilaz konkurenciji znači i njenu individualizaciju, vezivanje za

pojedince i njegovu slobodu izbora. To dalje znači da je konkurentnost svakog pojedinca iz domena njegove lične slobode i individualne odgovornosti.

Ovakav pristup naglašava značaj mikroekonomske konkurentnosti jedne ekonomije i to dalje znači da je makroekonomska konkurentnost (na kojoj se uglavnom insistira) izvedena iz mikroekonomske, a ne obrnuto.

2. Insistiranje na konkurentnosti znači insistiranje na ekonomskim slobodama. Odnosno na slobodi ulaska i slobodi izlaska iz biznisa. Ekonomske slobode znače otvaranje jedne ekonomije ali ne samo to. Prije svega ekonomske slobode znače jasna pravila i sigurnost koju proizvode ta pravila. Odnosno, to je stvaranje ambijenta koji podstiče kreativnost, inovativnost i preduzetnički duh pojedinca.

3. Insistiranje na konkurentnosti istovremeno znači prihvatanje globalizacije. No, globalizacija i slobodna razmjena (liberalizam) nisu sinonimi. Liberalizam predstavlja skup etičkih principa dok globalizacija predstavlja skup događaja i ponašanja.

Razlika se može objasniti i na sledeći način. Slobodna razmjena podrazumjeva mogućnost neke zemlje da trguje sa jednom ili više zemalja bez nekih protekcionističkih barijera. Pod globalizacijom se podrazumjeva slobodna trgovina u svim sektorima, a uz to globalizacija znači i mogućnost fragmentizacije proizvodnje, koja podrazumjeva podjelu proizvodnog procesa između raznih operatera koji rade u različitim zemljama, što bi bilo nemoguće bez novih informatičkih i komunikacionih tehnologija. Za razliku od slobodne trgovine, gdje su važni tokovi roba i usluga između pojedinih zemalja, u globalizaciji su važni tokovi dobara i roba u okviru istog preduzeća (koje može biti locirano u više različitih zemalja).

Prema tome, moje shvatanje konkurentnosti podrazumjeva uvažavanje individualnih sloboda, zatim ekonomskih sloboda kao i prihvatanje globalizacije i njenih principa.

Na praktičnom nivou ovo znači da ja ne mogu prihvatiti da je konkurentnost makroekonomska kategorija i da je ona zavisna preovlađujuće od mjera i aktivnosti i raznih Vladinih programa konkurentnosti; te ne možemo govoriti o konkurentnosti van principa i posljedica koje sobom nosi globalizacija, odnosno zalagati se za konkurentnost a biti protiv globalizacije, neshvatajući nastajanje «mondijalizovane konkurencije» (Zak Gareljo).

2. Konkurentnost- osnova statičkog ili dinamičkog shvatanja ekonomije

Skoro do polovine prošlog vijeka razvojni (dinamički) aspekti su zauzimali relativno skromnu ulogu u okviru proučavanja ekonomije. U prošlosti je istraživanje procesa ekonomskog rasta imalo za cilj prevashodno analizu demografskog problema i načina na koji oskudni resursi mogu da obezbjede održavanje populacije koja je u značajnom porastu. Tretman tehnološkog progresa i raspoloživost fiksnog kapitala su smatrani nekom vrstom srećnog privrednog rešenja za demografsku eksploziju. Istina, nisu ignorisane ni prednosti za trgovačku razmjenu. Ali sve te prednosti su imale granice rasta. Mnogi ekonomisti, posebno Maltus su isticali da je prošlo vrijeme specijalizacije i inovacije, te da će zakon o opadajućim prinosima kapitala smanjiti mogućnosti za povećanje proizvodnje, što u uslovima brzog rasta stanovništva vodi ka stagnaciji ekonomije.

Maltus je formulisao zakon o stanovništvu: Stanovništvo teži da se razvija po geometrijskoj progresiji dok životne namirnice rastu po aritmetičkoj progresiji. Kao izlaz iz ove situacije nužno je da državni autoritet preduzme određene mjere, odnosno predlaže se intervencija ekonomskim politikama, kako bi se poboljšao rezultat koji se podstiče stihijskom aktivnošću preduzeća na tržištu. Ovakav prilaz neminovno ima karakter «statičkog shvatanja ekonomije». Zašto? Treba predložiti mjere koje u tom trenutku treba da najbolje iskoriste postojeće prilike, ali uz nedovoljno razmatranje prilika koje bi se mogle kasnije pojaviti i skoro bez ikakvog interesovanja za pokušaje i anticipacije budućnosti. Želi se nesto optimizirati sada, uz ignorisanje posljedica budućeg ponašanja agenata, njihovih namjera da preduzimaju nove akcije i da realizuju inovacije.

Ove radne pretpostavke su decenijama predstavljale koncepcijske osnove ortodoksne ekonomije. Odnosno, tradicionalni ekonomisti teže formulisanoj adekvatnih politika u zavisnosti od ciljeva koji se žele postići, shvatajući kao da postoji neka optimalna stopa tehničkog progresa, ciljevi koji unaprijed utvrđuju u kom pravcu će se resursi koristiti, i pod kojim uslovima se može i mora dogoditi interakcija između agenata. To je logika ne samo propalog sistema planiranja, već mnogih ekonomskih politika i protekcionističkih mjera u zemljama kapitalizma!

Nasuprot statičkom (konstruktivističkom) shvatanju ekonomije predstavnici dinamičkog shvatanja ekonomije smatraju ekonomiju kao sistem dobrovoljne razmjene putem koje pojedinci, sami ili organizovani u grupi, se trude da poboljšaju svoje stanje, ali pod uticajem potreba i tendencija koje se stalno mjenjaju i koji obično variraju u zavisnosti od aktera koji su u to uključeni, instorijskog momenta, geografskog i institucionalnog konteksta. Na taj način se «otkriva» važnost preduzetništva, kao bitnog elementa ekonomskih aktivnosti. Drugim rječima, ekonomska aktivnost se smatra kao otkrivanje i realizacija novih načina za zadovoljavanje sopstvenih i tuđih težnji.

U tom smislu, važna su tri povezana elementa tipična za dinamičku ekonomiju. Prvi, ekonomski subjekat nije više protagonista ekonomske politike i koji djeluje na osnovu unaprijed utvrđenih kriterijuma, djelimično proizvoljnih, već je to pojedinac koji djeluje na osnovu sopstvenih preferencija, dakle putem izbora koji mu budu mogući.

Drugi momenat je da sve aktivnosti razmjene i pronalaženje novih mogućnosti- novih partnera, novih proizvoda, novih proizvodnih tehnologija, novih ugovornih i organizacionih oblika- su svi bazirani na jasnom pravu na vlasništva. Bez toga prava razmjena se ne može ni dešavati, jer razmjena i nije ništa drugo do prenos svojinskih prava. Bez tih prava nema preduzetnika, inovacija, ulaganja i sl.

Treći momenat se odnosi na individualnu odgovornost svakog subjekta. Samo jednom subjektu se pripisuje i korist i šteta koja proističe iz njegovog ponašanja.

Ova dva shvatanja ekonomije su i izvor konstruktivizma i liberalizma. Konstruktivisti misle da pojedinci nijesu u stanju da spontano osmisle dobrovoljni sistem razmjene. Zato je potreban sistem politike koji bi intervencijama odozgo uređivao stanje onako kako akteri politike misle da je to najbolje. Takve politike odozgo treba da navedu ili primoravaju pojedinca da promjeni sopstveno djelovanje, na način da omogući postizanje ciljeva utvrđenih i nametnutih od strane privilegovanih učesnika, u najvećem broju slučajeva koji su u sukobu sa interesima mnogih durgih učesnika. To je slučaj sa mnogim mjerama welfare state, situacije kada je prinudni elemenat neosporan.

Smatrati te akcije legitimnim znači priznati da individualna sloboda može da bude prekršena kada su u igri važniji ciljevi. Zadatak je privilegovanih članova društva da identifikuju te vrijednosti.

Liberali misle da je osnovna stvar garantovati individualnu slobodu, što znači bezbjednost svakog pojedinca i pravo na vlasništvo i pravo na izvršenje ugovora. Svako ograničenje individualne slobode, osim ako je u funkciji zaštite same slobode pojedinca je dakle neopravdano. Primoravati pojedinca da slijedi neki cilj sa kojim se ovaj ne slaže znači, u stvari, zamjeniti želje jednih na račun želja drugih.

U oba konteksta, i konstruktivistčki i liberalni, institucije imaju ključnu ulogu. Ipak, postoji razlika. Konstruktivisti polaze od toga da institucije i pravila služe da jedan ili više pojedinaca mogu da nametnu svoje želje željama drugih, definišući tako i granice kršenja individualnih sloboda i modaliteta preko kojih se te granice mogu promjeniti. Sa liberanog aspekta, institucije imaju za zadatak da garantuju individualne slobode, pravo na vlasništvo i poštovanje ugovora.

Kojem shvatanju ekonomije je imanentna konkurentnost shvaćena onako kako je definisana u ovom radu?

Konkurentnost je element žive, dinamične ekonomije, a ne ekonomije koja polazi od privrednih agenata kao od robota koji samo treba da shvate sto da rade shodno «komandama» ekonomske politike. Roboti mogu da shvate, ali ne mogu da stvaraju. I tu je problem konstruktivista.

Stvaranje je osnova konkurentnosti!

Otuda zalaganje za konkurentnost znači zalaganje i za liberalizam, mada imamo nerjetko da se govori o potrebi veće konkurentnosti a istovremeno napada ideologija liberalizma, koji može da uništi «domaću» konkurentnost!

3. Komparativna prednost i (ili) konkurentska prednost

U prethodnom dijelu rada naglasio sam da je prosperitet mnogo više usmjeren na bogatstvo ljudi nego na akcije države. Razvoj u jednoj ekonomiji prije svega znači povećanje bogatstva ljudi u toj zemlji, odnosno pojedinaca. Odatle proizilazi da je izvor prosperiteta i ekonomskog progressa mnogo više u individualnim akcijama ljudi, njihovoj želji da postanu bogatiji i da kvalitetnije žive, nego u vjeri da samo država i njene akcije doprinose progresu i napretku. Svodjenje razvoja na državu i njene akcije, isticanje potrošnje kao generatora razvoja je u osnovi kejnzijanskog pristupa ekonomiji i u suštini je kejnzijanske paradigme. Ipak, krajem prošlog vijeka kejnzijanska paradigma ustupa mjesto shvatanju da treba osloboditi preduzetničke ideje svakog pojedinca i na razvoj gledati više sa strane ponude odnosno proizvodnje.

Znači, naglasak je na mikroekonomiji prosperiteta, za razliku od makroekonomije prosperiteta i snažnoj ulozi države, koja je još uvijek u nas dominantna.

Što su izvori prosperiteta u modernoj globalnoj ekonomiji?

Kao što ističe M. Porter prosperitet jedne države ili njena stagnacija života zavisi od produktivnosti u korišćenju ljudskih, finansijskih i prirodnih resursa. Produktivnost određuje odnos nivoa plata (prinosa faktora rada) i prinosa kapitala, glavnih odrednica nacionalnog dohotka po stanovniku. Otuda je produktivnost i živog rada i kapitala osnova efikasnosti odnosno konkurentnosti. Produktivnost zavisi od proizvoda i usluga proizvedenih u preduzećima jedne države, njihovog kvaliteta i efikasnosti sa kojom su ta dobra proizvedena.

Ključno pitanje ekonomskog razvoja je kako povećati produktivnost, odnosno kako stvoriti uslove za rast produktivnosti. To je paradigma produktivnosti koja je u osnovi konkurentnosti. Razlike u produktivnosti izazivaju i razlike u brzini i nivou ekonomskog razvoja. To npr. pokazuju studije koje analiziraju konkurentnost američkog i evropskog modela kapitalizma. Skrećem pažnju na nekoliko zapažanja CATO instituta objavljenih u studiji Cowboy Capitalism:

Po definiciji dohodak po glavi stanovnika je proizvod:

1. Broja zaposlenih u jednoj populaciji (stopa zaposlenosti)
2. Broja radnih sati po jednom zaposlenom
3. Prosječnog outputa po času rada (produktivnost rada)

Prva dva faktora izražavaju stanje na tržištu rada, dok se treći odnosi na produktivnost rada.

Na taj način se tržište rada pojavljuje kao izuzetno važan faktor konkurentnosti.

Analize pokazuju da američki model kapitalizma u poređenju sa evropskim ima prednost u većoj zaposlenosti (manja stopa nezaposlenosti), manjoj državnoj potrošnji i nižim porezima, obrazovanju koje je više konceptualno nego što je upućeno na konkretno zanimanje kao u Evropi, na većoj mobilnosti radne snage, većem uticaju novih tehnologija, na manje regulisanoj ekonomiji i manje regulisanom tržištu rada nego što je to slučaj u Evropi. Neki podaci mogu da olakšaju razumjevanje ovih razlika:

1. Između 1970 i 2003 broj zaposlenih u SAD se povećao za 58,9 miliona ili za 75%. U tri evropske zemlje (Njemacka, Francuska i Italija) broj zaposlenih se povećao za 17,6 miliona ili 26%.
2. Rast zaposlenosti u Evropi bio je nepovoljan posebno od početka 1990. U 2003. godini broj zaposlenih je bio veći za samo 2,2 miliona. U istom periodu u SAD je broj zaposlenih porastao za 18,9 miliona. U Njemačkoj je u tom periodu broj zaposlenih pao za 5%.
3. Korišćenje radnog vremena je različito u Evropi i SAD. Tako je u 2002. zaposleni Italijan radio prosječno godišnje 1.619 časova, Francuz 1.459, Njemac 1.444 časova godišnje, a Amerikanac 1.815 sati.
4. Stopa nezaposlenosti u SAD je 2000. godine bila oko 4%, a u Njemačkoj 7,3%, s tim što sada raste i do 10%.

Ove podatke sam naveo iz razloga da se ukaže na značaj iskorišćenosti faktora rada odnosno produktivnosti rada. Ljudi danas bolje žive od svojih predaka, ne zbog toga što više rade već zbog toga što rade produktivnije.

Ključno zapažanje ove studije je da razlika u produktivnosti između SAD i Evrope, uslovljavaju i razlike u nivou i stopama ekonomskog rasta.

Ipak treba naglasiti i značaj državne potrošnje, odnosno visine poreza.

Troškovi države u SAD su relativno mali i nikada nisu premašili 38% GDP. U 2003.godini učešće državne potrošnje je bilo u SAD 35,9% GDP, u Italiji 48,5%, Njemačkoj 49,4% i u Francuskoj 54,4%.

To dovodi do većeg nivoa socijalnih izdataka (socijalna država), do veće sigurnosti (manje konkurentnosti) i dugoročno vodi padu produktivnosti.

Ako je u globalnoj ekonomiji konkurentnost zavisna od produktivnosti, a jeste, pitanje koje se nama postavlja jeste da li da se strateški opredijelimo za koncept konkurentnosti koji je zasnovan na paradigmi produktivnosti ili na koncept zasnovan na makroekonomskoj konkurentnosti? Moje zalaganje jeste ne da ponavljamo riječi i fraze bez smisla, pa da u tome mješamo i babe i žabe, već da jasno istražujemo koji model konkurentnosti je za nas prihvatljiv, osobito sa aspekta kulturnih vrijednosti i našeg načina razmišljanja. Da li je nekritičko prihvatanje modela socijalne države, odnosno države dadilje (države u kojoj su visoki porezi) kakav je evropski welfare state put za rešenje naših problema, ili možda upadamo u dvostruku tranziciju: prva tranzicija iz socijalističke u državu blagostanja i druga to je reforma države blagostanja. Sa druge strane, prihvatanje paradigme produktivnosti (američkog modela) da li je u sukobu sa našim nasleđenim i kulturnim vrijednostima? U svakom slučaju kopije nisu moguće! Ali, da bi razumjeli što je nama potrebno, možda treba rasčistiti sa nekim predrasudama vezanim za izvor ekonomskog rasta.

Dosadašnja ekonomska misao je, prije svega pod uticajem učenja Davida Rikarda, teorije rasta bazirala na konceptu komparativnih prednosti. Odnosno to je isticanje značaja resursa za ekonomski razvoj: ekonomski razvoj zavisi od kvalitetnih resursa i sposobnosti države da se izvrši što veća specijalizacija proizvodnje i usluga u tim djelatnostima. Na praktičnom nivou to znači zalaganje za tzv. granske prioritete razvoja. Država proglašava grane-prioritete (npr. turizam, poljoprivreda, i sl.) i mjerama ekonomske politike podstiče njihov razvoj, a na štetu ostalih grana (od ostalih se uzima da bi se uložilo u prioritetne grane).

Međutim, u otvorenoj i globalnoj ekonomiji produktivnost ne zavisi od toga koje su grane prioritete i da li su preduzeća iz tih grana, već prije svega od toga «kako konkurišu». (Porter)

Ovo znači, produktivnost zavisi od toga kako radi svako preduzeće pojedinačno, od toga kako posluje, kakve ljude i strategije ima. Naglasak je na preduzećima (mikroekonomiji) ne na granama ili makroekonomiji.

Ako firma ulaže u sebe, u modernu tehnologiju, u organizaciju, onda ona može biti produktivna u bilo kojoj grani. «Moderne tehnologije otvaraju velike mogućnosti za unapređenje u tako različitim oblastima kao što su poljoprivreda, usluge odašiljanja malih paketa i pošte; ili proizvodnje poluprovodnika. Slično, postoji prostor u svim proizvodnim granama za primjenu usavršavanja strategija, kao što su segmentacija potrošnje, diferenciranje

proizvoda i usluga i stvaranje prilagodljivih vrijednosnih lanaca kroz složene mreže u kojima se povezuju proizvođači, snabdjevači i krajnji kupci» (M. Porter)

Iz ovoga proizilazi da je koncept vođenja politike granskih prioriteta, sa aspekta paradigme produktivnosti, pogrešan. Nije bitno u kojoj je grani preduzeće! Bitno je da posluje produktivno i uspješno! Država treba da omogući ne povlastice firmama (preko prioriternog tretmana) već opšte uslove koji firmama pomažu da lakše dođu od informacija, do nove tehnologije, do stručnih ljudi. Vlada treba da stvori ambijent koji pogoduje i podstiče razvoj paradigme produktivnosti. Nije važno na kojim granama neka zemlja zasniva svoju privredu, već prije svega da li je u njoj razvijena paradigma produktivnosti!

Jedna od predrasuda tzv. makroekonomske stabilnosti jeste tzv. podsticanje izvoza i na toj liniji zaustavljanje uvoza (ulaska stranih firmi na nacionalno tržište). Snazna merkantilistička logika još je u nas prisutna: "manje uvozi a što više izvozi"! Ali ovo odmah znači da se uvode granice, da se misli na zatvorenu i distributivnu ekonomiju. Uzalud forsiramo domaće firme koje imaju nisku produktivnost i neefikasnu proizvodnju, jer one kao takve ne povećavaju naš GDP. Sa druge strane, inostrane firme koje imaju bolju tehnologiju i organizaciju, doprinose rastu produktivnosti i povećanju GDP naše zemlje. Zašto bi podržavali politiku koja se bazira na neefikasnim domaćim firmama?

Kao dodatni problem se, kada se dio domaćih firmi izvozno favorizuje javlja podjela domaćih firmi na izvozne i lokalne. Politika Vlade se orjentiše na izvozne firme, a zapostavljaju se lokalne (one koje plasiraju svoje proizvode na domaćem tržištu). Lokalna preduzeća postaju neefikasna, što, posredno ili neposredno, utiče na povećanje troškova izvoznih grana. Ne može biti efikasna izvozna fabrika namještaja, ako su lokalne pilane neefikasne. Prije ili kasnije, manje ili više vidljivo, neefikasne lokalne firme prenesu dio troškova na izvozne grane što smanjuje njihovu konkurentnost. Isti uticaj na konkurentnost naših firmi ima i efikasnost lokalne administracije i njeni troškovi. Svako naše čekanje u redu plaća kupac naših proizvoda. U globalnoj ekonomiji kupci nisu primorani da kupuju skupe proizvode i usluge, bez obzira iz koje zemlje dolaze!

U današnjoj, globalnoj ekonomiji mikrokonkurentnost je osnova konkurentnosti. Izvor bogatstva je znači više produktivnost i konkurentnost zasnovana na znanju, idejama, inovacijama i kreacijama, nego na pukim prirodnim resursima. Važno je koliko efikasno radi svako preduzeće i svaki pojedinac. Manje je važna tzv. makroekonomska stabilnost. Moramo shvatiti da je makroekonomija ekonomija preduzeća koje se zove "država". Zapravo, makroekonomska stabilnost je sredstvo da se dođe do uslova za mikroekonomsku konkurentnost. Ali, sam prelaz sa makroekonomske na mikroekonomsku konkurentnost je važan pomak u načinu razmišljanja i kulturi ljudi: pomak sa vjere u svemoguću državu u vjeru u sebe i svoje mogućnosti i znanje; pomak sa vjera u redistribuciju (da država nekom uzima, a da daje privilegovanima) na vjeru u zaradu i tržišnu logiku.

Ovakav prilaz posebno potencira značaj lokalnih uslova, lokalnog ambijenta, lokalnih troškova, lokalne kulture i sistema vrijednosti.

Zapravo, mnoge blagodeti savremene tehnologije manje-više uživaju svi. Npr. internet, mobilni telefoni, informacije i sl. Gdje nastaje onda razlika, ukoliko su mnoge globalne prednosti manje-više svima dostupne?

Kako ističe M. Porter lokalne odrednice sve presudnije utiču na to da li će određena firma biti konkurentnija ili produktivnija od nekih na drugom mjestu. Značaj lokalnog ambijenta za razvoj postaje presudan.

Iz svega ovoga proizilazi da koncept komparativnih prednosti sve više ustupa mjesto konceptu konkurentske prednosti.

4. Mikroekonomske osnove makroekonomske stabilnosti

Samo u kratkim naznakama bih se osvrnuo na pitanje uloge Vlade u obezbjeđenju konkurentnosti, a u svijetlu zalaganja za paradigmu produktivnosti kao osnov konkurentnosti. Zapravo, snažan naglasak u našoj tranziciji ima izrada makroekonomskog zakonodavstva i uopšte naglasak na politike, zakonsko i makroekonomsko okruženje. Nije sporno da su ti makroekonomski uslovi neophodan uslov rastu i razvoju: ali nisu i dovoljan uslov. Posebno ako se ima u vidu da samostalnost vlada pojedinih država u ovoj oblasti je sve manja. Teško da danas neka vlada može voditi neku separatnu makroekonomsku politiku. Ako to i radi brzo će biti kažnjena od međunarodnog tržišta kapitala, odnosno zaobilaziće je strani investitori i preduzetnici, a isto tako domaći će bježati iz zemlje sa svojim kapitalom. Zar iskustvo sa hiperinflacijom i međunarodnim sankcijama nije dovoljna opomena za nas?

Gubljenje samostalnosti u oblasti makroekonomskih i zakonskog okvira bitno utiče na položaj, shvatanje i ulogu vlade! Na to šta vlada treba da radi!

Zar su potrebni toliko glomazni državni aparati da bi se "prepisali i primjenili zakoni izvana"? Zar primjenu toga ne treba da vrši međunarodno tržište nego lokalna birokratija? Da li možemo shvatiti da je birokratija, ako se na silu održi i ako se bavi svojim tradicionalnim poslom "kontrole svega, svačega i svakoga", postaje prepreka konkurentnosti proizvodnje i usluga sa njene teritorije?

Opet se vraćajući Porteru, prosperitet zavisi od unapređenja mikroekonomskih osnova konkurencije, koji počivaju na:

1. Unapređenju poslovanja preduzeća i podizanje njegove efikasnosti
2. Strategiji kvalitetnog mikroekonomskog poslovnog okruženja.

Ovo utiče na ulogu vlade. Odnosno, uloga vlade u sklopu paradigme produktivnosti različita je i posrednija nego u drugim konceptima konkurentnosti. Vlada treba da stvori jasan i predvidljiv ambijent koji omogućava preduzećima i pojedincima da donose dugoročne strateške izbore potrebne za povećanje produktivnosti. Zatim njena je uloga da preduzeću obezbjedi kvalitetne inpute (npr. obrazovanje, putevi i ostala infrastruktura), da stvori opšta pravila i podsticaje koji regulišu konkurentnost tako da doprinose rastu produktivnosti, kao i da "omogućiti i ohrabri razvoj klastera".

U paradigmi produktivnosti riječ "klaster" zamjenjuje riječ "prioritet", koja je osnov industrijske politike. Zapravo, "Industrijska politika je bila usresređena na domaća preduzeća i zasnivala se na intervenciji vlade u sferi konkurencije putem protekcionističke politike, stimulisanje sektora i subvencija, uz visoko centralno odlučivanje." (M. Porter)

Klaster je geografski skoncentrisana mreža u jednom sektoru i mnogih njima bliskih i pratećih grana privređivanja i institucija. Takav klaster je npr. Silikonska dolina, Wall Street, Hollywood. Koncept klaster je različit od koncepta prioriteta. Klaster okuplja sva preduzeća,

bez obzira na granu i teritoriju, koji su povezani i koji su komplementarni. Podsticanje konkurencije samo u jednom sektoru ima za cilj da remeti konkurenciju, dok politika zasnovana na klasterima ojačava konkurentnost podržavajući eksteritorijalnost i uklanjajući ograničenja produktivnosti i rasta produktivnosti. Uz to klasteri počivaju na decentralizovanom modelu odlučivanja, što veći značaj daje lokalnom nivou (opštinama i gradovima).

Ovakav prilaz upravo proizilazi iz koncepta ekonomskih sloboda kao osnove razvoja, o čemu sam već prethodno govorio.

Konkurentnost proizilazi iz produktivnosti, a produktivnost iz ambijenta ekonomskih sloboda.

5. Kulturne osnove konkurentnosti

Kultura je okvir za razmišljanje, za vrijednosti i stavove svakog pojedinca. "... Ideje i vrijednosti su posebno važni kao osnova za personalno, individualno mišljenje koje je sakriveno od pogleda, a koje izlazi iz kulture". (Culture and enterprice, 2004, 27)

Istraživanja koja se bave odnosom kulture i razvoja ukazuju na dva različita kulturna modela sa aspekta ekonomskog razvoja: kulturni model koji je povoljan za ekonomski razvoj i kultura koja je rezistentna za razvoj. Jedno od takvih istraživanja je i istraživanje argentinskog novinara Mariana Grondonse. Ovdje bih parafrazirao neke od nalaza njegovog istraživanja:

- Odnos prema bogatstvu. Bogatstvo je rezultat čovjekove inicijative i njegovih napora i akcija u kulturama koje podstiču razvoj. U rezistentnim kulturama bogatstvo je prirodan ili fizički resurs koji već postoji i život je borba da se to osvoji ili kroz redistribuciju dobije.
- Odnos prema konkurenciji. U kulturi povoljnoj za razvoj je pozitivan i to je snaga koja promoviše dostignuća i potencijale jednog društva. U rezistentnoj kulturi to je shvatanje koje dekurazira (obesrabruje) konkurenciju kao agresivnu snagu odnosno doživljava je kao opasnost spolja koja ugrožava stabilnost i jednakost u društvu (konkurent je prirodni neprijatelj).
- Odnos prema ekonomskoj pravdi. Podržava štednju i investicije kao korist budućim generacijama (progresivna kultura) dok se u redistributivnoj kulturi zahtjeva jednaka distribucija sadašnjoj generaciji.
- Rad je moralan, to je društvena obaveza i ključni oblik ličnog ispoljavanja i lične satisfakcije (progresivna kultura), odnosno u rezistentnoj kulturi to je teret, nužno zlo. realno zadovoljstvo i satisfakcija se mogu postići jedino izvan radnog mjesta.
- Odnos prema razlikama u mišljenju. To je ključno za progres, reforme i za traženje istine u progresivnim kulturama, što hrabri inovacije. U rezistentnim kulturama to je opasnost za stabilnost i solidarnost.

- Pragmatizam, racionalizam i utilitarizam su centralne vrijednosti u progresivnoj kulturi; opasnost za stabilnost, solidarnost i kontinuitet u tradicionalnoj kulturi. Tradicija, emocije i šanse su zamjena za racionalnost.
- Progresivne kulture se fokusiraju na sada i to na "manipulativno vrijeme", vrijeme sa kojim se može upravljati. Tradicionalne kulture se fokusiraju na prošlost ili na daleku budućnost, odnosno na vrijeme van naših moći uticaja.
- Riječ koja prati akcije u progresivnoj kulturi jeste optimizam, vjera u postignuće. U rezistentnim kulturama pesimizam, skoro strah od svake akcije su preovlađujući.
- Život je nešto što ja hoću u progresivnoj kulturi. U rezistentnoj život je nešto izvan nas, nešto što nam se događa nezavisno od nas.

Ako ovo povežemo sa razmatranjem mikroekonomske osnove konkurentnosti, onda je jasno da neka vjerovanja, stavovi i vrijednosti podstiču prosperitet i produktivnost, a druga ne.

Važno je npr. vjerovanje u uspjeh i kako se podstiče uspjeh u jednom društvu. Možda je najosnovnije vjerovanje koje podržava uspješan ekonomski razvoj jeste prihvatanje da prosperitet zavisi od produktivnosti, a ne od kontrole nad resursima, od obima, naklonosti vlade ili vojske, te da je paradigma produktivnosti dobra za državu kao cjelinu. Tako se borba za monopol, koja je karakteristična tamo gdje se insistira na kontroli, zamjenjuje borbom za povećanje produktivnosti i jačanje tržišne pozicije.

Takođe je važan odnos prema bogatstvu. odnosno vjerovanje kako se dolazi od bogatstva, odnosno čega je rezultat bogatstvo. Vjerovanje koje doprinosi prosperitetu polazi od toga da su mogućnosti bogaćenja neograničene. Ovo zato što je u osnovi bogatstva ideja, znanje, inovacije, hrabrost da se uđe u preduzetnički poduhvat, te da ono ne može biti ograničeno resursima. Ako se bogatstvo ovako shvati, onda se ono može povećati, prije svega poboljšanjem produktivnosti. Vjerovanje da je bogatstvo ograničeno i da nije u vezi sa uložnim trudom vodi ka borbi i konfliktu, što ruši koncept povećanja produktivnosti.

"I ovaj pogled na svijet zasnovan na igri nultog ishoda ima ključno mjesto u teoriji univerzalne seljačke kulture." (Jack Porter, May Diaz, 1967).

Paradigme produktivnosti u prvi plan stavlja vrijednosti koje smo prethodno svrstali u progresivnu kulturu. Odnosno uspjeh je potreban! Inovativnost i konkurencija su dobri; odgovornost je dobra; visoki regulatorni standardi su dobri; ulaganje u stručne kadrove i tehnologiju su dobri; profit je u glavama zaposlenih,....

Nasuprot ovome stoji vjerovanje da je svaki uspjeh sumnjiv, da je bogatstvo izraz nepoštenja; monopol je dobar; moć određuje korist; hijerarhija je potrebna radi održavanja kontrole,...

U svakom društvu se vodi borba između grupa koje zagovaraju jednu ili drugu kulturu. Tako se borba za prevlast u kulturna vjerovanja pretvori u borbu za razvoj i ekonomski rast.

Upravo na ovom području nastaje veliki značaj elita: poslovne i političke elite. Politička elita može nametnuti produktivnu ekonomsku kulturu, koju doduše mora prihvatiti i poslovna elita. produktivna vjerovanja, stavovi i vrijednosti se moraju proširiti i na ostale institucije (univerzitete, NGO, sporste organizacije, crkve,...). Ako u čitavom društvu ne provlađuju

produktivne vrijednosti- tada se teško može govoriti o strateškoj konkurenciji na bazi produktivnosti.

6. Zašto Crna Gora i Srbija imaju neproduktivne kulture?

Sve više sam ubjeđen da unaprijeđenje domaće konkurentnosti nije moguće bez mjenjača ekonomske kulture. Problem je kako da se prihvate produktivne vrijednosti?

Da bi to mogli, treba da znamo što su uzroci, okolnosti, uslovi za produktivnu ekonomsku kulturu.

Ja bih podsjetio na misao Ibn Halduna: Ljudi razmišljaju zavisno od toga kako stiču sredstva za život! Moje životno iskustvo mi je ovo potvrdilo, kako kada su u pitanju drugi ljudi tako i kada je u pitanju moje lično mišljenje.

Da li je npr. veliki broj zaposlenih u državnoj upravi i državnim preduzećima tokom poslednjih pet decenija uticao na našu ekonomsku kulturu? To je period brige države o pojedincu. Odnosno razvoj ekonomske kulture da mu država treba sve da riješi. Takva kultura je razvijala osjećaj kod ljudi da je za sve probleme koje ima pojedinac odgovoran neko drugi. Način razmišljanja se koncentriše na to što i kako neko drugi (šef, direktor, ministri, vlada,...) treba da uradi da bi nama bilo bolje. Tako ljudi na ovom području postaju specijalisti za tuđi posao. Odnosno ljudi više kritikuju i daju savjete drugima nego samima sebi. Kod drugih sve zapažaju- kod sebe ništa.

Ovakvo kulturno nasleđe je u suprotnosti sa logikom razvoja, logikom biznisa i paradigmom konkurentnosti zasnovanoj na produktivnosti. U biznisu svaki pojedinac mora da se bavi svojim poslom. Da se specijalizuje za svoj, ne za tuđ posao. Adam Smit je pisao da je podjela rada ključni uzrok porasta bogatstva nacije. Odnosno ljudi treba da se što više specijalizuju da bi povećali svoju efikasnost, dok bi kroz razmjenu sa ostalim proizvođačima došli od ostalih dobara neophodnih za život. Na temelju ovakvog nasleđa razvila se ne logika zarade novca, već logika vjera u pravednu distribuciju novca. Država (ili bilo ko izvan nas) je dužna da pravedno raspodjeli ono sa čime država raspolaže.

Mnogo se manje postavlja pitanje odakle državi novac, ko i kako proizvodi taj novac. Zaboravlja se da ako država proizvodi novac onda ona povećava budžetski deficit ili povećava inflaciju (štampa novac). U takvim uslovima moral se rezerviše na strani onih koji kroz "pravednu preraspodjelu" zgrću blago! Distributivna pravda i njena dominacija u načinu razmišljanja je osnova tzv. konstruktivističke, planirane, za dominaciju svjesne koordinacije razvoja. To je dominacija kolektivističkog duha nad individualnim. U takvom kulturnom miljeu snaga pojedinca, njegova kreacija, inovativnost su obuzdani i sputani, i to se javlja kao ozbiljno ograničenje povećanju produktivnosti.

Korijeni onoga što se danas ispoljava kroz distributivnu pravdu vjerovatno leže u vjekovnom životu na području Balkana, gdje ljudi nisu navikli na promjene, gdje je rutina života snažnija od njegove inovativnosti, gdje su praksa i praktičnost bila pitanja drugog reda, a visokoumne rasprave izazov života.

"Generacije su preskakale kamen na putu", piše Nikola Đonović. Danas generacije vozača zaobilaze kamen na cesti, ne vodeći računa da on može biti uzrok tragedije. Da li je to logika razvoja? Da li je to logika produktivnosti?

Kada se govori o ekonomskoj kulturi onda na nju snažan uticaj ima i shvatanje biznisa odnosno porodične ekonomije. Mnogo toga što je u nasleđu može se kritikovati ili ublažiti pravilnim shvatanjem ekonomije. Odnosno, od toga što ljudi vjeruju da je potrebno da bi se bio prosperitetan, u mnogome će zavisiti kako će se ponašati. A vjerovanja se odražavaju na stavove i vrijednosti. Neproduktivna ekonomska kultura, otuda, nastaje često ne iz duboko ukorjenjenih društvenih crta, već iz neznanja ili nesrećne okolnosti da su ljudi vođeni pogrešnim teorijama. Pojavljivanje pogrešnih ekonomskih teorija je nekada čisto ideološko pitanje, ali je ponekada i posljedica održavanja određenih formi političke kontrole. Vojna rešenja i ne samo oni su skolni politici primjene politike supstitucije izvoza i samodovoljnosti, jer se tako jača njihova moć. Ili politika protekcionizma koja preko politike zaštite štiti određene interesne grupe. I politika liberalizma je takođe u funkciji grupe najsposobnijih i najkonkurentnijih, mada ona svima daje šanse.

U ovom smislu je važno istaći da ekonomska kultura zavisi od prošlog i sadašnjeg mikroekonomskog konteksta. Pojedinaac može da se neproduktivno ponaša kada time krši ili podržava neke ciljeve izvan njegovog interesa (neki nametnuti opšti ili nacionalni cilj), ali je neproduktivno ponašanje mnogo manje vjerovatno kada pojedinac radi shodno svom interesu ili npr. shodno cilju preduzeća u kome zarađuje za život. Zato je ulogu kulturnih činilaca teško odvojiti od uticaja šireg poslovnog okruženja i društvenih institucija. Način na koji se ljudi ponašaju u društvu u velikoj mjeri zavisi, kako ističe Porter, od signala i podsticaja prisutnih u ekonomskom sistemu u kome žive.

Vrlo je važno shvatiti da razna nacionalna obilježja koja se pripisuju kulturi često imaju ekonomske korijene. Ako je ova teza tačna, onda se preko ekonomskog sistema može mnogo toga promjeniti i poboljšati. Zašto su npr. Japanci bili toliko lijeni do kraja 19. vijeka? Zašto je propalo Rimsko carstvo ako je na samom početku bilo toliko ekonomski produktivno i konkurentno? Zašto su lijeni Crnogorci izvan Crne Gore poštovani radnici i rukovodioci? Stoga smatram da ambijent ekonomskih sloboda treba da bude osnov našeg ekonomskog sistema. U tom slučaju svaki radno-sposoban čovjek će biti primoran da traži ekonomsko rešenje za sebe. Šta će ko naći kao način zarade novca- zaista je teško reći. Znanje i inicijativnost su raspršeni po glavama ljudi. A kakva je moć u tim glavama može se tek znati kada su ljudi i primorani i motivisani da ih koriste!

U ovom kontekstu je i moj koncept organizacije Crne Gore kao mikrodržave. Po mom mišljenju treba maksimalno reducirati šanse ljudima da do novca dolaze kroz zaposlenje u birokratskom aparatu ili u državnim firmama. Što je veći broj zaposlenih u vladi, agencijama za regulaciju, centralnoj banci, opšitnskoj birokratiji, vojsci, policiji, državnim preduzećima, državnoj TV, socijalnim institucijama, državnim univerzitetima, državnim školama, državnim bolnicama, državnim sportskim organizacijama, i na svim mjestima gdje se novac dobija posredno ili neposredno iz budžeta, to će i ekonomska kultura biti u konfliktu sa strategijom produktivnosti. Zato je mikrodržava potrebna i iz kulturnih razloga: da se na taj način razvije zdrava, produktivna ekonomska kultura. A takva kultura može biti osnov konkurentnosti. Ne vjerujem ni u jednu strategiju konkurentnost koja se zasniva na velikoj ulozi države u zapošljavanju ljudi!

Isto tako izbor socijalne politike ima uticaja na ekonomsku kulturu. Ovo iz razloga jer socijalna politika utiče na ekonomski kontekst. Važno je da se stvori mreža socijalne zaštite. Ali takva ne da stvara neodgovorne ljude, ljude koji samo očekuju priliv od države (naravno ovo isključuje nemoćna i stara lica, invalide i napuštenu djecu). Istina ovakav pristup socijalnoj politici podrazumjeva velike promjene u klasičnim državnim oblastima, posebno u obrazovanju i penzionom sistemu. Obrazovanje se, posebno na višem nivou treba što više finansijski odvojiti od države, dok penzioni sistem treba kapitalizovati, što znači da je penzija štednja i ulaganje u sopstvenu starost, a ne ulaganje u prazne državne fondove koji zapošljavaju na stotine birokrata.

Ekonomska kultura se velikim dijelom stvara direktno ili indirektno preko ekonomije. Razumije se da i druge oblasti imaju uticaja, posebno u dijelu onih vrijednosti koje ne dolaze iz ličnog ili ekonomskog interesa, već su čisto društveno ili moralno motivisane (što su razne socijalne norme, religiozna uvjerenja i sl).

Na bazi svega ovoga treba vrlo oprezno se odnositi prema osporavanju ekonomskih izgleda neke zemlje zbog kulture. Ako su npr. Crnogorci lijeni, sada i iz toga izvlačimo mračnu ekonomsku perspektivu. Što ako se i dalje razvije novi ekonomski sistem, razvije koncept mikrodržave, šire nova ekonomska vjerovanja?

Znači, pitanje ekonomske kulture je osjetljivo. Nije sporno da kultura ima uticaja na ekonomsko ponašanje. I zaista u jendom kulturnom ambijentu, u jednom kulturnom omotaču, teško je poboljšati ekonomske performanse. Medjutim, kultura se može mjenjati!

Pored promjene ekonomskog sistema i promjene u socijalnoj sferi i smanjenja zapošljavanja u državnoj birokratiji i državnim preduzećima, važan je i uticaj globalizacije.

Globalizacija je proces konvergencije kulture produktivnosti, što praktično znači da globalizacija ruši sve protekcionističke politike! Zapravo, do sada je svijet bio podjeljen na različite sisteme, koji su se zatvarali u odnosu na druge i vodili protekcionističke politike. Upravo su te protekcionističke politike stvarale sve podjeljeniji svijet. Obzirom da su preduzeća funkcionisala u zatvorenom sistemu i uživala subvencije ili druge vidove protekcionizma, oni su mogli da vode i neproduktivnu politiku i ponašanje decenijama, čak i ako im produktivnost nije rasla.

Opstanak neproduktivne ekonomske kulture učvršćivan je i slabim znanjem i nedovoljnom informisanošću. Građani su bili izolovani i nisu mogli da se upoznaju sa drugačijim ponašanjem. Tempo tehnoloških promjena je bio sporiji. Znanja o upravljanju i organizaciji su se sporo širila.

Danasnji kontekst je potpuno drugačiji. Sve se dešava brže. Promjene postaju jedina konstanta. Granice pucaju! Raste globalna informisanost i konkurencija. Preduzeće ne može da dugo opstane ukoliko vodi neproduktivne politike i neproduktivno se ponaša. Razlike u shvatanjima o osnovama ekonomskog prosperiteta se smanjuju.

Građani su bolje upoznati o uspješnom ponašanju drugdje. Postoje konvergencije misljenja u svijetu što je dobro za prosperitet. Internet individualizuje ovaj svijet! Razbija kolektivni duh!

Upravo ta konvergencija na planu paradigme produktivnosti stvara snažan pritisak na zemlje koje ne uspijevaju ili koje ne žele da je usvoje. Na zemlje koje hoće da se odupru globalizaciji.

Svi faktori (ekonomska politika, tehnološki razvoj,...) povećavaju cijenu izolacije odnosno neprihvatanja međunarodne prakse. Stoga mnoge male zemlje su primorane da zanemaruju svoje nacionalne interese i da smjelo prihvate paradigmu produktivnosti.

Globalizacija ne kažnjava samo neproduktivno ponašanje, već i nagrađuje produktivne aspekte ekonomske kulture, uz protok kapitala, investicija, tehnologije i otvranje preduzetničkih mogućnosti.

I u Crnoj Gori i u Srbiji moramo shvatiti da su sile nove ekonomije tako snažne da ekonomska kultura više nije stvar izbora. Pitanje se svodi na to da li ćemo voljno prihvatiti produktivnu ekonomsku kulturu, mjenjajući stara vjerovanja, navike i vrijednosti koje su sprečavale prosperitet, ili će nam promjene na kraju biti nametnute? Krajnji razultat je manje više poznat. Pitanje je samo koju ćemo cijenu platiti, zavisno od našeg izbora puta da se do rezultata dođe!

7. Poruka rada:

U radu sam želio da ukažem na konsekvence shvatanja konkurentnosti sa osnove paradigme produktivnosti.

Ovakvo shvatanje ima za posljedicu odbacivanje ili makar duboko razmišljanje o određenim predrasudama koje su nastale na konceptu komparativnih prednosti, u čijoj je osnovi makroekonomski koncept konkurentnosti.

Rad ističe:

- a) Značaj konkurentske prednosti u odnosu na komparativne prednosti
- b) Značaj produktivnosti i pojedinaca i preduzeća u odnosu na makroekonomsku stabilnost
- c) Konkurentnost bazirana na paradigmi produktivnosti je izraz dinamičkog shvatanja ekonomije, značaja individue i njegovih inovativnih i preduzetničkih sposobnosti, značaja ekonomskih sloboda u odnosu na statičko shvatanje ekonomije i značaja distributivne pravde i makroekonomske stabilnosti.
- d) Konkurentnost sve više zavisi od lokalnih uslova, od dostupnosti sirovina, tehnologije, informacija i ljudskog kapitala na lokalnom nivou. Ovo iz razloga što su «blagodeti» globalizacije posebno u dijelu nabavke tehnologije dostupne svima.
- e) Umjesto granskih prioriteta, koji ograničavaju konkurenciju, potrebno je ekonomskim politikama podsticati klastere, tj. interdisciplinarni pristup, jer produktivnost jendog preduzeća ne zavisi samo od uslova koji važe u njegovoj grani, već i od uslova u ostalim granama sa kojima je ono povezano.
- f) Princip konkurentnosti ovako shvaćen je suprotan još uvijek pristunom makroekonomskom merkantilizmu: smanji uvoz i podstiči izvoz. Produktivnost jedne zemlje zavisi i od domaćih i od stranih preduzeća, a forsiranje samo izvoza znači zapostavljanje lokalnih grana (neizvoznih grana) što utiče na njihov zastoj u razvoju, a one, u globalnoj ekonomiji postaju sve važnije za prosperitet.

- g) Važnost kulture je izuzetna! Kultura je omotač za način razmišljanja. Ipak, kultura u mnogim svojim djelovima je rezultat ekonomskog ponašanja ljudi. Ljudi razmišljaju onako kako zarađuju novac za život. Stoga su promjene u kulturi moguće, a prije svega kroz promjenu ekonomskog sistema.
- h) Današnja globalizacija razvija konvergenciju ka paradigmi produktivnosti, odnosno ekonomskoj kulturi koja podstiče produktivnost. Sve zemlje će pod uticajem globalizacije i slobodne razmjene prihvatiti ovu kulturu silom ili milom, prije ili kasnije. Izbor je pitanje cijene koja će se platiti.
- i) Globalizacija i konvergencija ekonomske kulture ka kulturi produktivnosti utiče na smanjenje uloge vlade i promjene njene uloge, i smanjenje zapošljavanja u birokratskoj sferi društva i u velikim državnim preduzećima, i povećanje interesa za osnivanje sopstvenog biznisa i zapošljavanje u sektoru biznisa.

Riječju, konkurentnost zasnovana na paradigmi produktivnosti u uslovima globalizacije (denacionalizacije) i slobodne razmjene je veliki tektonski poremećaj koji se unosi u naš ekonomski sistem, ali i u našu ekonomsku kulturu. Zato su otpori snažni! Nažalost, cijena koja će se platiti da mnogi vide i shvate ono što već radi razvijeni svijet izgleda da neće biti mala ni u Srbiji ni u Crnoj Gori.

Literatura:

1. Maja Baćović (2005): Demografske promjene i ekonomski razvoj Crne Gore- analiza investicija u humani kapital, doktorska teza.
2. Olaf Gerseman (2005): Cowboy Capitalism, European Myths, American Reality, CATO Institute
3. Lorms Harison, Samuel Hatington (2004): Kultura je važna, Plato, Beograd.
4. Milorad Katnić (2005): Analiza i pregled javnog duga, magistarski rad.
5. Vladimir Kavarić (2005): Institucija, pravila i ekonomske slobode, magistarski rad.
6. Enriko Kolombato (2003): Nemoralnost (no global), Postdiplomske studije «Preduzetnička ekonomija», Podgorica
7. Don Lavote, Emily Chamlee-Wright (2000): Culture and Enterprice, CATO Institute, Washington
8. Emil Leonar (2005): Opšta istorija protestantizma, knjige I i II, Zagreb- Novi Sad.
9. Vladimir Mau (2004): From Crisss to Growth, SRCE, London
10. Marc A. Miles (editor)(2004): The Road to Prosperity, Heritage, Washington.
11. Stiv Pejovic (2004): Why culture important?, Zbornik Postdiplomskih studija «Preduzetnička ekonomija», Volume 4, Podgorica.
12. Maks Veber: Protestantska etika i duh kapitalizma, «Veselin Maslasa», Sarajevo, 1963.
13. Veselin Vukotic (redaktor) (2004): Kultura i razvoj, IDN, Beograd.
14. Veselin Vukotic (2003): Psihofilozofija biznisa, CID, Podgorica.